

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Центр післядипломної освіти, дистанційного та заочного навчання

Кафедра практичної психології

ПОНЯТТЯ ПРО ВОЛЮ. ОЗНАКИ ВОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Андріанни МІДЯНКИ

4 курсу заочної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

Кандидат психологічних наук,

доцент кафедри практичної

психології

Петро КОЗИРА

Рецензент:

кандидат психологічних наук,

доцент

Оксана ХРИСТУК

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« ___ » _____ 2024 р., протокол № ___

Т.в.о. завідувача кафедри практичної психології

доктор психологічних наук, доцент

_____ **Євген КАРПЕНКО**

Львів 2024

Мідянка А. Поняття про волю. Ознаки вольової поведінки

Робота містить ґрунтовний теоретичний аналіз вивчення волі та психологічних особливостей розвитку вольових якостей особистості, висвітлено формування волі на різних вікових етапах розвитку людини.

За допомогою психодіагностичних методик проведено емпіричне дослідження особливостей вольових якостей та поведінки у сучасних підлітків, як запоруки їхнього успішного особистісного розвитку та самовизначення, яке дало можливість визначити необхідність розробки тренінгів або виховної роботи з школярами-підлітками для розвитку вольових якостей у підлітків.

Ключові слова: воля, вольові якості, вольова поведінка особистості, потреба у самовизначенні.

Midyanka A. The concept of will. Signs of volitional behavior

The work contains a thorough theoretical analysis of the study of the will and psychological features of the development of the volitional qualities of the individual, the formation of the will at different age stages of human development is highlighted.

With the help of psychodiagnostic methods, an empirical study of the characteristics of volitional qualities and behavior of modern teenagers was carried out as a key to their successful personal development and self-determination, which made it possible to determine the need to develop trainings or educational work with teenage schoolchildren for the development of volitional qualities in teenagers.

Key words: will, volitional qualities, volitional behavior of the individual, need for self-determination.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Аналіз поняття воля як психологічної категорії.....	8
1.2. Загальна характеристика вольових якостей особистості.....	12
1.3. Класифікація вольових якостей та вікові особливості волі людини з раннього дитинства до підліткового віку.....	15
Висновки до 1-го розділу	
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ТА ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	
2.1. Методика та організація дослідження.....	30
2.2. Проведення дослідження та аналіз результатів вивченої проблеми.....	34
Висновки до 2-го розділу	
ВИСНОВКИ.....	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	48

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі, де умови суспільного, економічного та соціального життя динамічно змінюються, зростає потреба у адаптованій, мужній та конкурентоздатній особистості, яка зможе мобілізувати власні зусилля та легко долати перешкоди та труднощі на шляху до досягнення своїх цілей. На наш погляд саме вольові якості та вольова поведінка особистості забезпечує успіх в досягненні та особистій життєдіяльності. Вольові якості мають значний вплив та відіграють особливу роль у житті людини. Цілеспрямованість, самостійність, наполегливість, сміливість, рішучість, емоційна стійкість, самовладання та витримка – важливі якості для особистого розвитку та умова досягнення особистої реалізації та успішності.

Вважаємо, що важливо активно розвивати необхідні вольові якості та поведінку з підліткового віку особистості, що є активним періодом формування себе, що знаменує оптимальний наступний особистісний онтогенез індивіда. В умовах навчально-виховного процесу мало приділяється уваги на формування важливих особистісних властивостей, адже в пріоритеті є оволодіння знаннями, навичками та уміннями необхідних для навчання у школі.

Саме розвиток вольових якостей у школярів здійснює особисту підготовку до подолання складнощів і труднощів у майбутньому, дорослому житті. Тому виникає необхідність вивчення психологічних особливостей розвитку волі та вольової поведінки, якостей у сучасних підлітків.

Проблематика вивчення волі та вольових якостей індивіда привертала увагу багатьох науковців, серед яких К. Левін, Р. Ассаджолі, В. Селіванов, С.

Шингаєв, А. Пуні та інші, що вивчали вольові якості інтегровано з іншими психічними процесами.

Дослідження волі та вольової поведінки актуальне ще з практичних міркувань, де важливо працювати над формуванням вольових якостей необхідних для різноманіття життєвих задач. У теоретико-методологічному дослідженні волі привертає увагу не лише сама воля, а й вольові зусилля, вольові якості, вольова регуляція, зв'язок волі з іншими психічними процесами, розвиток волі на різних вікових етапах розвитку людини, воля та мотиви, характер людини, прояв вольових якостей у спортивній, навчальній, професійній діяльності.

Оскільки на сьогодні не існує єдності щодо найоптимальніших умов формування та корекції вольових якостей, що впливають на виникнення суперечностей підходів між вчителями та психологами щодо умов розвитку вольової поведінки та якостей в учнів середньої школи, вважаємо за потрібне дослідити тему дослідження «Поняття про волю. Ознаки вольової поведінки», на прикладі осіб підліткового віку.

Таким чином, **метою нашого дослідження** є теоретичний аспект дослідження вольових якостей особистості та емпіричне дослідження вольових якостей та поведінки підлітків.

Об'єкт дослідження – воля та вольові якості.

Предмет – психологічні особливості розвитку вольових якостей у підлітків.

Відповідно до мети визначено наступні **завдання**:

- 1) здійснити аналіз волі як психологічної категорії;
- 2) охарактеризувати вольові якостей особистості;
- 3) проаналізувати класифікацію вольових якостей та вікові особливості волі людини;

4) емпірично дослідити вольові якості та поведінку підлітків.

Гіпотеза дослідження: рівень самооцінки підлітків впливає на розвиток їх вольових якостей.

Теоретико-методологічною основою роботи є праці науковців, психологів, вчених, що вивчали та систематизували вольові якості за критеріями вольової діяльності та іншими параметрами: К. Левін, Р. Ассаджолі, В. Селіванов, С. Шингаєв, А. Пуні тощо.

З метою вивчення особливостей прояву вольових якостей та вольової поведінки підлітків, нами були використано наступні психодіагностичні **методи та методики**: теоретичні (аналіз, узагальнення, систематизація наукових даних щодо проблеми підліткового розвитку) та емпіричні психодіагностичні методики: методика «Визначення рівня розвитку вольових якостей особистості» Н.Б. Стамбулової; методика «Визначення рівня своєї самооцінки» (розроблена Г.М. Казанцевою); методика Дембо-Рубінштейна для оцінювання школярами ряду особистих якостей, таких як здоров'я, здібності, характер.

Новизна дослідження визначається спробою теоретико-емпіричного аналізу особливостей вольових якостей та поведінки у сучасних підлітків, як запоруки їхнього успішного особистісного розвитку та самовизначення.

Теоретико-практична значущість дослідження полягає у розширенні та поглибленні знань щодо загальної характеристики вольових якостей особистості та підходів до класифікації вольових якостей згідно вікових особливостей розвитку волі; емпіричному дослідженні особливостей вольових якостей та поведінки у сучасних підлітків, як запоруки їхнього успішного особистісного розвитку та самовизначення. Отримані результати дослідження можуть бути корисними для шкільних психологів та вчителів щодо розробки тренінгів або виховної роботи з школярами-підлітками для

формування навичок самоаналізу, усвідомлення власних сильних та слабких сторін, прийняття різних сторін власного Я, що сприятиме розвитку вольових якостей у підлітків надалі.

Надійність та вірогідність результатів дослідження.

Дослідження забезпечувалась використанням валідних методів та методик, що розкривають мету, завдання дослідження.

Структура роботи. Робота розміщена на 51 сторінках комп'ютерного набору, містить вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Аналіз поняття воля як психологічної категорії

У психологічній літературі волею називають психічний процес цілеспрямованої здатності людини регулювати свою діяльність та поведінку з метою досягнення бажаних цілей та мети [11]. Через власні вольові дії людина досягає своєї мети, свідома діяльність – це акт здійсненої довільної діяльності. Довільність фізичних сил, сприймання, запам'ятовування, довільна увага – це свідомі процеси регуляції, свідоме спрямування своєї сил (фізичних та розумових) для досягнення свідомо поставленої мети.

Таким чином, воля виступає однією із важливих умов до виконання людської діяльності, яка виникла в процесі історичного, суспільного онтогенезу та під час трудової діяльності. В процесі життя, займаючись трудовою діяльністю особистість опанувала навички постановки життєвих цілей та свідомої їх реалізації та досягнення [13].

Процес вироблення вольових якостей індивіда виник через необхідність долаття труднощів, боротьби за виживання, через напруження своїх сил та опанування над своєю поведінкою. Чим значиміші були для людини життєві завдання, тим більше людина усвідолювала їх та активніше прагнула їхнього вирішення. Звісно не варто вольову діяльність зводити лише до активності та ототожнювати, адже активність характерна також і тваринам, які задовільняючи свої потреби пристосовуються до умов навколишньої дійсності, здійснюють вплив на природу, але без наміру з їхньої сторони до виявлення волі. Адже воля проявляється через зусилля, внутрішнє напруження, де індивід долає різні внутрішні та зовнішні перепони, стримує себе та діє [17].

Воля – детермінований процес, що підтверджують численні дослідження П. Павлова та І. Сеченова, що вивчали фізіологічні процеси та рефлекси головного мозку. Науковці вказують, що вольова дія виникає через зовнішні подразники, а довільні рухи є рефлекторними, відображальними. Тому на думку вчених, під волею слід розуміти діяльність розуму та моральних почуттів. Вольовий рух виникає внаслідок умовного асоціативного процесу, що залежить від механізмів вищої нервової діяльності, де довільні дії виникають через внутрішнє зусилля, що зумовлюється корою головного мозку та сенсорної ділянки [30].

Умовними подразниками вольових рухів є сліди на ділянці кори головного мозку, що залишилися з впливу попередніх подразників. Довільні рухи виникають через механізм збудження, що отримуються від кори півкуль головного мозку [31].

Людина характеризується своєю активністю, вона не лише пасивно сприймає навколишню дійсність формуючи при цьому своє відношення до неї, а й здатна самостійно впливати на світ, перетворюючи його під власні цілі та наміри. Людина проявляє особисту активність для задоволення своїх потреб і при цьому використовує діяльність. Проте, у випадку виникнення перешкоди на шляху до досягнення мети, людина використовує власне свою волю як психічну якість долаття труднощів. Але варто зауважити, що не будь-яка дія може бути власне вольовою. До прикладу, коли людина втікає від собаки, вона долає дуже різні перепони, для свого порятунку може навіть забратися на високе дерево, проте такі дії не вважаються вольовими, вони виникають через зовнішні чинники, а не через внутрішні переконання та установки особистості.

Тому вольові дії характеризує важлива особливість – усвідомлення ролі визначеної мети, яка вимагає боротьби, усвідомлення важливості її реалізації та досягнення [31].

Таким чином, воля виступає свідомим управлінням людини власної поведінки та діяльності, яка проявляється через прийняття рішень, подолання труднощів, перепон на шляху досягнення мети та реалізації намічених задач [25].

Воля відіграє важливу роль у житті особистості:

- забезпечує виконання дій, особливо при необхідності виконувати без особистого на це бажання (домінуючий мотив «треба» та відсутній мотив «хочу»);
- воля важлива при ситуаціях вибору, коли однієї підстави недостатньо для здійснення вибору серед альтернативних варіантів;
- воля сприяє регуляції діяльності, коли важливо відмовитися від виконання небажаної активності.

Воля виявляється в тісному зв'язку з іншими психічними процесами. Наприклад, для постановки мети та усвідомлення труднощів її досягнення задіюється інтелект особистості (психічний процес мислення), а стимулювання до дій та вольових зусиль виникає через емоційно-почуттєву сферу особистості [30].

Тому вольова регуляція не здійснюється сама по собі, а вимагає спільного системного функціонування психічних процесів. Тому волю розглядають з позиції вищої психічної функції, яка регулює процес досягнень. Вольові якості розглядаються як риси характеру, де стрижневим компонентом його виступає темперамент, що і проявляє вольові зусилля.

Воля – це не лише психологічна категорія, яка проявляється в уміннях досягати своєї мети, вона виявляє також здатність відмовитися, утриматися від чогось. Тому воля – це не просто певна абстрактна сила, а свідома активність індивіда, внутрішня сила психіки, що сприяє вибору мотивів, цілей, прагненням досягати їх, зусиль для подолання перепон, мобілізація внутрішньої напруги, здатність регулювати свої спонукання, приймати самостійні рішення, гальмувати поведінкові реакції. Ці характеристики розкривають специфічні властивості волі, де визначеною її одиницею вияву є вольове зусилля [25]. Під вольовим зусиллям наковці розуміють стан психічної та фізичної здатності людини мобілізуватися на досягнення мети через подолання труднощів [30].

Самі труднощі бувають різної природи виникнення: зовнішні (відсутність належних умов, речей, чинники, що перешкоджають) та внутрішні (особистісні умови людини як хвороба, лінь, невпененість тощо).

Воля виникла на тлі розвитку суспільства та трудової діяльності та належить лише до специфічної людської здатності психіки. Тваринам воля не притаманна, оскільки вони керуються інстинктивними проявами у своїй поведінці [17].

Воля вперше як психічний компонент розглядається на філософському етапі розвитку вчення про психологію, в період античності. Ще давньогрецькі філософи вивчали психіку через три основні компоненти – розум, афект та волю. В цей час і виникає активне обговорення проблем вольової регуляції. Так, актуалізується проблема походження волі і потрапляє у фокус двох філософських напрямків:

- матеріалізму, який стверджує, що воля має соціальну зумовленість, є продуктом розвитку психіки людини в суспільстві;

- дуалізму, представники якого визначали теологічне (Божественне) походження вольової регуляції особистості [15].

Іншим важливим питанням вивчення виступає проблема свободи волі, під якої мислетелі розуміють здатність чи неспроможність людини чинити в незалежності від певних життєвих обставин, які досліджували Спінноза (воля – причиннозумовлений акт, принцип детермінізму); Платон, Фіхе (воля – самочииний акт, джерело активності людини, принцип індетермінізму) [17].

1.2. Загальна характеристика вольових якостей особистості

До категорії воля належать різні психологічні елементи: їх сукупність, кількість, відмінності, зв'язки. Найчастіше виділяють такі якості: рішучість, наполегливість, цілеспрямованість, самостійність, сміливість, емоційна стійкість та витримка, самовладання, ініціативність, впевненість, старанність, критичність тощо.

Багато науковців виявляли інтерес до дослідження волі та вольових якостей людини, тому пропонуємо проаналізувати найбільш поширенні уявлення вчених про волю та вольові характеристики.

Німецький психолог А. Пуні досліджуючи вольові якості людини наголошує, що вони виступають єдиною цілісною системою, але структура такої системи у різних людей теж різна. В однієї і тієї людини вона змінюється в залежності від виду діяльностей. Саме тому, вольові якості необхідно досліджувати з позиції їх рухливості, динамічності системи, що по-різному пов'язуються між собою [13].

Вчені-психологи також наголошують на необхідності наукового вивчення засобів та методів виховання вольових якостей, виходячи з природи їхньої структурності та особливостей. Адже вивчення методики вольового

виховання набуває емпірично-наукового аспекту і часто виникають інші результати, ніж ті, що прагнув розвинути вихователь [15].

Вольові якості, як і будь-які інші властивості особистості мають певну структуру. Тому далі ми пропонуємо проаналізувати особливості структури вольових якостей: горизонтальна та вертикальна.

Горизонтальна структура виникає на основі задатків типологічних особливостей нервової системи. Основопложником подібного підходу є вищезгаданий вчений І. Павлов та його дослідження нервової системи. До сильної нервової системи належать властивості сили, рухливості, врівноваженості нервових процесів, до слабкої відповідно протилежні типологічні особливості. Тому донедавно вважалося, що хороша успішність під час навчання, хороші, високі досягнення у спорі властиві тим особам, що мають сильну нервову систему (сильна, рухома, врівноважена). Або такі вольові якості як сміливість, рішучість, стійкість, притаманні спортсменам із сильною, врівноваженою та рухомою нервовою системою, а страх, нерішучість властиві слабкій нервовій системі. Насправді подібні уявлення науковців не відповідають сьогоднішній реальності. Оскільки досліджено, що боязливість пов'язана з деякими типологічними особливостями: слабка нервова система, домінування гальмування, рухливість гальмування. Серед спортсменів таких видів спорту, що прямо пов'язані із переживанням страху, наприклад стрибки на лижах, у воду, відсутні спортсмени з такою скупністю типологічних особливостей. Високий ступінь рішучості пов'язаний з рухливістю і з переважанням збудження по «зовнішньому» і «внутрішньому» балансу нервових процесів, а в небезпечній ситуації – і з сильною нервовою системою. Крім того, високий ступінь рішучості відзначається в осіб з низьким рівнем нейротизму. Високий ступінь терплячості має зв'язки з

інертністю, з переважанням гальмування по «зовнішньому» балансу і збудження по «внутрішньому» балансу, з сильною нервовою системою [11].

Отже, вольові якості володіють психофізіологічною структурою, але вони можуть розходитися та не співпадати у різних вольових якостях. До прикладу, у людей з високим рівнем терплячості, може бути низька ступінь рішучості. Тому сила нервової системи не визначається як сила волі, адже вона ніяк не пов'язана із рішучістю, що виникає у звичайних безпечних ситуаціях.

Всі вольові якості мають подібну вертикальну структуру, що вказує на тришарове утворення вольових якостей. На нижчому щаблі виявляються природні передумови (задатки), або нейродинамічні особливості, з яких виникає наступний шар – вольові зусилля, що ініціюються і стимулюють третій шар – особистісний, соціальний, мотиваційна сфера. В залежності від вираження сили потреби, бажання, залежатиме міра виразності кожної вольової якості. В кожній вольовій якості роль вертикальних компонентів може бути різною.

Науковці вивчаючи ступінь вираження вольових якостей терплячості, наполегливості вказують, що терплячість виникає на основі природній задатків, типологічних особливостей нервової системи, тоді як наполегливість виникає в результаті мотивації та активної потреби досягнення [7].

Підсумовуючи властивості вольових якостей важливо наголосити, що волі властиві широта, сила та стійкість. Широта (або вузькість) вольової якості виявляється через кількість активностей, у яких вона проявляється; сила вольової якості виявляється рівнем прояву вольового зусилля, що спрямовані на подолання перешкод; стійкість вольових якостей визначає

ступінь сталості прояву вольового зусилля в подібних ситуаціях. Співвідношення цих властивостей у різних людей може бути різною.

1.3. Класифікація вольових якостей та вікові особливості волі людини з раннього дитинства до підліткового віку

Аналізуючи теоретико-методологічну літературу з проблем вивчення волі та вольових якостей, ми зауважили, що на даний час в психології є кілька підходів до класифікації вольових якостей. Тому ми коротко опишемо кожен з них.

Один з підходів до класифікації вольових якостей поділяє їх на дві групи, що пов'язані із активністю та гальмування дій і психічних процесів. До першої групи вольових якостей відноситься: рішучість, сміливість, самостійність, наполегливість; а до другої – самовладання, терпіння, дисципліна, витримка. Варто зауважити, що придушуючи одні дії, людина проявляє активність в інших. Яскравий приклад вольових якостей дисциплінованість та організованість [11].

Науковець В. Селіванов для класифікації вольових якостей теж пропонує підставу поділу динаміку процесів збудження та гальмування, у зв'язку з чим вольові якості поділяються на ті, які викликають активність і гальмують її, сповільнюючи та послабляючи. До тих, що підсилюють активність належать: рішучість, ініціативність, енергійність, сміливість; до тих, що гальмують належать: терпіння, витримка, витривалість.

Згідно вчень про вольові якості Р. Ассаджолі виділяє:

- енергія – динамічна сила – інтенсивність (якість, що визначає труднощі досягнення мети);

- майстерність – контроль – дисципліна (якість, що регулює та контролює волю);
- концентрація – зосередженість – увага (якість, що виникає на підставі непривабливих впливів);
- рішучість – швидкість – моторність (якість, що впливає на прийняття рішень);
- наполегливість – стійкість – терпіння;
- ініціатива – відвага – резолюція (якість, що виявляє схильність до ризику);
- організація – інтеграція – синтез (якість, що забезпечує ті засоби, які важливі для вирішення задач) [25].

Дослідження спортивних психологів класифікують вольові якості за ознакою значимості їх для різних видів спорту. Вони поділяють на загальні та основні вольові якості. До загальних належать ті якості, які стосуються майже всіх видів спортивної діяльності, а до основних ті, що впливають на результат у конкретному виді спорту. Так, до загальних вольових якостей належить впевненість, цілеспрямованість, дисципліна, а до основних – витримка, наполегливість, сміливість, рішучість, самостійність, ініціативність [31, 32].

А. Пуні поділяє вольові якості на: провідні, найближчі до провідних для певного виду спорту та та підтримуючі. Інша класифікація поділяє на первинні вольові якості: енергійність, терплячість, сміливість, витримка; вторинні якості. Накопичення життєвого досвіду та первинних вольових якостей формує знання та вміння необхідні для здійснення вольової регуляції. Отже, низький рівень розвиненості певних первинних якостей волі

утворює більш складні, тобто вторинні вольові якості, що здійснюють компенсаторну функцію волі [25].

Системність вторинних вольових яостей пов'язана із функціональними проявами інтелектуальної та емоційної сфери людини. Це дозволяє поділяти вторинні якості на вольові та емоційні, що проявляються з різних сфер вольової, емоційної чи інтелектуальної. Наприклад, вольова якість хоробрість складається з сміливості, витримки та енергійності. До вторинних (системних) вольових яостей науковці відносять ініціативність, наполегливість, дисциплінованість, цілеспрямованість, самостійність, що належать не лише до вольової сфери індивіда, а й включені у інші аспекти психіки людини. Саме ці якості найбільше забезпечують особистісну здатність до саморегуляції діяльності [31].

Найбільш складною системною вольовою якістю, що належить до вищій прояві волі відносять здатність швидко та легко приймати рішення, створювати та підтримувати адекватність організації в досягненні цілей.

Ця системна якість пов'язана з тим, наскільки глибоко знає людина особливості та закономірності функціонування своєї психіки. Велике місце у виробленні цього вміння займають профілактика (виключення) випадків встановлення взаємодії з середовищем через енергоємні функції та мінімізація енерговитрат на саму вольову регуляцію за рахунок підбору найбільш адекватних способів вольової регуляції [25].

У психологічній літературі також активно вивчаються особливості формування та розвитку волі і вольових яостей людини на різних вікових етапах розвитку. Тому далі ми прагнемо проаналізувати віковий онтогенез особистості з огляду виявлення вольових яостей та поведінки.

У ранньому дитинстві розвиток довільної поведінки дитини впершу чергу пов'язаний із пізнавальними діями та наслідуванням поведінки

дорослих. Маніпулятивна поведінка із речами навколишнього світу встановлює у психіці дитини уявлення про те, що певні дії відбуваються за певних подій. Тому, щоб ці події виникли дитина навмисно, тобто довільно їх вчиняє. До двох років діти не можуть ще відтворити знайому їм дію без наявності реального предмета, наприклад якщо не має ложки, діти не покажуть як користуватися нею [16].

До 3 років у дитини формується активно мова, особливо з регулюючою функцією. Тому для формування вольових дій у дитини великого значення має виникнення реакції на словесні сигнали дорослих треба – свідчить про вимогу всупереч бажання самої дитини та не можна – забарона на дії та бажання дитини. У цьому періоді спонукання та гальмування регулюються реальними зовнішніми стимулами. Але на 3-му році дитина цілком може проявляти самовладання, що виявляється у відмові від чого-небудь, рішучості зробити щось необхідне, без бажання чи задоволення. На 3-4 році дитина починає усвідомлювати, що не завжди можна робити все, що хочеться, що є свідченням дитячої здатності до самообмеження [21].

До 3-х років у дитини виникає потреба до прояву самостійності, «Я сам», що нерідко пов'язують із наполегливістю. Заняття спортом, музикою далі в процесі розвитку лише закріплюють за дитиною цю вольову якість [17].

У дошкільному віці ігрова активність є провідною, у якій стимулюються вольові зусилля. Якщо дитині запропонувати стрибнути до певної межі на підлозі, то довжина стрибка виявиться значно меншою, ніж якби стрибок дитини виконувався зображуючи зайчика. Чим старшим стають дошкільнята, тим менша різниця між проявом вольового зусилля і безвольової події.

В процесі гри дошкільнят і поширенням тем ігрової активності у дітей формується витримка, контроль за своїми діями, стримування імпульсивної поведінки, частіше виявляється послух, що виникає як наслідок розвитку почуття обов'язку перед правилами гри та вимогами дорослих. Наприкінці переддошкільного віку дитина стрімко розвиває волю, коли бере на себе виконання певних завдань, виконує їх до кінця. Діти 6-ти років проявляють ініціативу при виборі мети, стають більш самостійними, завзятими [21].

Діти старшого дошкільного віку володіють вже основами саморегуляції, що є першим самостійним проявом сили волі. Негативними проявами волі у цьому віці можна вважати впертість, негативізм, свавілля. Впертість частіше виникає внаслідок обмеження свободи дитини та її потреби у самостійності прояву [21].

Вступ до школи та досягнення молодшого шкільного віку знаменує розвиток вольової сфери особистості дитини. Із зростанням вимог до дитини починається формування стриманості, витримки, терпіння як основних ознак дисциплінованої поведінки.

У школярів 1-3 класів зростає вміння проявляти вольові зусилля, що виникають в їх розумовій діяльності. Тоді розпочинається розвиток довільних властивостей психічних пізнавальних процесів, довільна увага, навмисне запам'ятовування, стійке спостереження, наполегливість у навчанні.

Якщо порівняти перший та другий клас навчання, де вольові дії виявлялися за вказівкою дорослих, то у третьому класі учні проявляють самостійно вольові акти до власних мотивів поведінки. За необхідності вони можуть не виконувати певну дію.

Самостимуляція в цьому віці використовується досить широко, але в переважній більшості випадків вона дифузна, не підкріплена моральними

принципами. Школяр може проявити наполегливість у навчальній діяльності, при заняттях фізкультурою, тільки за наявності інтересу до цього [8].

Дослідження вказують, що учні із слабо розвиненою волею проявляють високу та стійку активність у навчанні лише за наявності власного інтересу до навчання, а при вивченні нелюбимих предметів демонструють високу та стійку активність з високим рівнем розвитку волі. У цьому віці ще не достанько розвинулися вольові механізми сили, які б долали впливи сильних емоцій чи зовнішніх чинників. Часто для школярів молодших класів виявляють сильну волю задля прихильного ставлення до себе дорослих, особливо вчителів.

Самостійність теж характерна для молодших школярів, але її прояв виникає через імпульсивність внаслідок емоцій та бажань, а не через критичне осмислення ситуації і своєї ролі в ній. Розвиток самосвідомості та самостійності нерідко провокує у молодших школярів навмисно проявляти непокору загальним правилам, адже така поведінка для них видається дорослою та незалежною. Нерідко зустрічається впертість серед школярів молодшого віку є частіше є актом відстояти свої рішення чи думку [1].

У третьому класі проявляється у школярів вольова якість рішучості, яка ще певної мірою пов'язана із високим рівнем імпульсивності. Сміливість нерідко виявляється у взаємодії із ровесниками, де важливо доводити один одному свою сміливість та хоробрість.

Одночасно з цим молодші школярі ще не володіють достатніми властивостями володіти собою, стримувати різкість тону чи поведінки, емоційну збудженість, що виникають випадково. Так ще залишається домінуючим переважання мимовільної уаги над довільною, що нерідко викликає відволікання від навчання та порушення дисципліни [8].

Формуванню вольової мобілізації школяр молодшого віку сприяють наступні умови:

- зв'язок завдання з потребами та інтресами (важливо, щоб вчитель до виконання завдань враховував мотиваційну сферу учня і викликав тим самим у нього значуще значення для розв'язання);
- видимість мети (розуміння досяжності та шляху вирішення завдання є важливими умовами для діяльності учня та прояву цілеспрямованості, і навпаки відсутність меж бачення, створює додаткові перешкоди для пошуку вирішення завдання);
- оптимальна складність завдання (залегкі завдання викликають втрату інтересу учня до розв'язування, надто складні – знижують вольові зусилля або загалом викликають відмову від розв'язання, тому важливо оптимально добирати складність задач, щоб створити умови успіху для учня, що активізують його вольові зусилля);
- наявність інструкції виконання завдання (подібне забезпечує ретельність у пошуку розв'язку та віри у власні сили, в іншому випадку учні виконують завдання механічно і можуть не довести справу до кінця якщо їм щось не зрозуміло);
- демонстрація учням досяжності мети (важливо, щоб учні спостерігали власний шлях досягнення мети, усвідомлюючи при цьому важливість просування до результату та власних вольових зусиль при цьому виявлених) [7].

У підлітковому віці структура вольової активності докорінно перебудовується. Підлітки все частіше здатні регулювати власну поведінку через здатність до внутрішньої стимуляції. Але як і весь підлітковий вік доволі суперечливий, вольова сфера підлітків теж проявляє суперечності. З

одного боку прагнення до незалежності не завжди викликає відповідну вольову активність, і тому частіше знижується дисциплінованість, ступінь впертості значно збільшується, внаслідок прагнення відстоювати власне Я, самостверджуватись. Наполегливість виявляється лише у тих діяльностях, де підліток відчуває інтерес [3].

Статеве дозрівання у підлітковому віці змінює нейродинаміку змін вольової сфери. У підлітків реакції збудження переважають над гальмуванням, що ускладнює використання санкцій моралі, істотно знижується здатність до самовладання та витримки, але стрімко зростає сміливість.

У підлітковому віці активно формується самосвідомість, приналежність до суспільної групи, громадянської позиції, тому під впливом патріотичних почуттів підлітки можуть вчиняти героїчні вчинки. У віці 12-ти років властива дисгармонія розвитку вольових якостей, у 13 років виникає певна гармонія, а 15-ні підлітки адекватно здатні оцінити розвиток власних вольових якостей, які часто збігаються з оцінками інших. Щоправда підлітки схильні дещо перебільшувати наявність у себе вольових ознак, особливо цілеспрямованості, самостійності, наполегливості [4].

Старші підлітки (старшокласники) починають вже виявляти високий рівень наполегливості у досягненні поставлених цілей, зростає їхній рівень терпіння, наприклад при виконанні фізичної праці. У дівчат-підлітків проявляється зниження сміливості, що викликає певні труднощі у їхньому фізичному вихованні.

У старшокласників активно формується моральний компонент волі, що виявляється під впливом ідей, що суспільно важливі для друзів чи соціуму. Вольова активність характеризується цілеспрямованістю все частіше [4].

Якщо дещо підсумувати вище написане, важливо повідомити, що розвиток волі та вольових якостей якісно потребує змін, особливо що стосується формування волі у дітей. Не зовсім справедливо створювати умови до вольового зусилля дитини для подолання труднощів, таких же як і для дорослих, адже останній докладє більше та максимум вольових зусиль ніж дитина.

Важливо також досліджувати свідомий характер управління вольовими зусиллями, моральний компонент – варто зауважити, що вони більше розвинені у дорослих, ніж у дітей.

Отже, підходи до оцінювання розвитку волі як у віковому, так і в індивідуальному аспекті має відбуватися диференційовано, виходячи при цьому з структури волі. У міру онтогенезу психіки вольова регуляція та воля змінюється [5].

Воля – важлива якість для підлітка, як для себе самого, так і для оцінки дорослого. Люди із вольовими ознаками та якостями для підлітка стають ідеалами, суб'єктами для наслідування. Тому нерідко ми зустрічаємо, що виховання волі є найбільш перспективним для власного самовиховання.

На сьогодні частіше поширена думка, що у підлітків воля слабка, навіть слабша ніж в іншихосіб шкільного віку. Для підлітків властиво недостатність організованості, вони з легкістю пасують перед труднощами, підпадають під чужий вплив, поводять себе всупереч вимог та правил поведінки. Активний фізичний розвиток та психічні стрибки нерідко впливають на відсутність вольових якостей.

Звісно вольова сфера розвивається в міру процесу дорослішання. Рівень розвитку волі підлітка не йде назад та стає нижче ніж у попередньому віковому етапі. Подібне пояснює, що підлітковий розвиток припадає на більш складні соціальні події та ситуації, тому вимагає від підлітків більш

високих форм саморегуляції, і власне складніших ознак вольової поведінки, а підлітки не завжди готові до подібного, бо часто й самі не розуміють власні зміни.

У підлітковому віці змін зазначає майже все. Навіть навчальна діяльність, їх статус серед навколишніх. Навчання, трудова, громадська діяльність ускладнюється, що вимагає відповідно від підлітка більше зусиль, прояву самостійності та відповідальності. Відношення дорослих до підлітків теж змінюється: очікують більше зрілої та дорослої поведінки, що виявляє власне і вольові якості індивіда [1].

У колі сім'ї підвищуються вимоги до підлітка, які не рідко є об'єктивними і батьки потребують допомоги від дітей-підлітків. У побуті нерідко виникає потреба до прояву фізичної сили підлітків, його отриманих вже до цього часу знань та умінь. Батьки все частіше звертаються до підлітків з дорученнями та виконання ними певних обов'язків по дому: купівля продуктів, приготування їжі, догляд за меншими братами, сестрами.

Виконання таких доручень звісно вимагає більшого рівня організованості, відповідальності, самостійності. Проте можна бути свідками і протилежних проявів, де відношення батьків не змінюється до підлітків в процесі їхнього дорослішання. Батьки можуть продовжувати утримувати владу та контроль над підлітками, прагнуть керувати ними, перешкоджають у вияві самостійності та свободи вибору чи слова. Звісно подібне ставлення буде викликати у підлітків протест, бунт. Такі конфлікти будуть заважати вихованню вольової поведінки та вольових якостей.

У процесі особистісного розвитку підлітка важливо також досягнути певного статусу серед колективу ровесників. Звісно у молодших класах колектив теж був важливий для учня, але відносини у ньому чи власна точка зору ще не мала вирішального значення для дитини, в порівнянні із

теперішньою потребою. До підліткового віку образ дорослого був домінуючим, учні прагнули отримати його схвалення та наслідували поведінку.

А для підлітків саме перебування серед колективу ровесників та колективного життя формує моральні правила, яким ті хоча підкоряються. Оскільки норми та правила дорослих та підлітків не є однаковими, підліткам доводиться здійснювати вибір, що є проявом вольової поведінки [3].

У підлітковому віці у дітей з'являються різноманітні інтереси, які виникають поза шкільним та навчальним середовищем. У сферу інтересів підлітків починає виникати захоплення до спорту, техніки, проведення часу серед компанії друзів. Такі захоплення відволікають підлітків від виконання ними інших завдань та обов'язків, що створює певні складнощі у необхідності керувати власною поведінкою. Але поруч з цим для старших підлітків починають формуватися вміння аналізувати поведінку, виникає особисте ставлення до навколишнього світу та виявляються нові стандарти для наслідування, вимог до власної особистості. Але часто бувають суперечності у бажаннях та здатностях підлітка відповідати ним. На основі таких протиріч підлітки можуть відчувати неповноцінність, бути незадоволеними собою, що викликає відчуття слабкості, слабкої волі.

Отже, для подолання подібних розбіжностей у підлітковому віці, який сам по собі є доволі нестабільним у потребах та прагненнях, важливий високий рівень розвитку волі, що у підлітковому віці найчастіше ще не вистачає.

Спостереження науковців вказують, що вольовий акт частіше за все притаманий саме хлопцям підліткам, які переживають боротьбу мотивів щодо вчинення того, що треба, чи того, що хочеться, потім виникає намір і після реалізація наміру. Проте така довільна свідомо поведінка є дуже

складною та важкою. Підлітку необхідно навчитися знаходити аргументи на користь привабливої для них поведінки за рахунок найбільш правильного зразка поведінки. Наприклад, зайнятися виконанням домашніх завдань чи продовжити грати у комп'ютерну гру. В цей час підліток починає шукати аргументи звісно на користь гри, тому у підлітків переважають сильні емоції, що перешкоджають йому прийняти правильне рішення, в порівнянні із дорослими [4].

Зазвичай у підлітків відсутні ще навички передбачити наслідки своїх дій та вчинків, які залежать не лише від їхнього психологічного чи фізичного стану, а відповідають об'єктивній реальності. Тому при відтермінуванні певних нецікавих для них справ, як прибирання домівки, виконання уроків, підліток вважає, що він ще встигне зробити це пізніше, але тим самим не знає, що пізніше у нього буде ще менше бажання допрацьовувати, тому що він буде втомленим чи захоче вже спати. Тому підліток маючи намір щось зробити часто перебуває під впливом почуттів, що володіють ним в моменті. До прикладу, від перегляду певної телевізійної передачі чи під впливом друзів підліток вирішує робити щоденну зарядку, але згодом такий намір згаєм, емоція слабшає, що впливає на невиконання попереднього наміру. Тому дуже важливо надавати підтримку підліткам у їхніх намірах, ніж дорікати чи критикувати недостатність сили волі.

Навіть добрі плани та наміри підлітка можуть невиконуватися через нездатність підлітків розрахувати свої сили. До прикладу, він хоче отримувати хороші оцінки з шкільних предметів, але це швидко не досягається і намір його слабшає. Дорослим в цей час важливо навчити підлітка правильно розраховувати свої сили, організовувати свій час.

Саме ці труднощі описують та пояснюють властиву для підліткового віку слабкість волі, в порівнянні з молодшими школярами. Молоші школярі

прагнуть отримати схвалення від дорослих, значимого вчителя, а для підлітків такий стимул не має значення.

Для розвитку вольової поведінки підлітків важливо формувати почуття обов'язку, відповідальність, систематичність праці, наявність широких пізнавальних інтересів. У підлітковому віці виникає потреба до самовизначення, тому важливо створювати для нього умови де він проявить уявлення про власне майбутнє, місце в житті. Наявність стійкого інтересу до професій чи певної діяльності ефективно впливатиме на процес самовизначення підлітка.

Подібне є важливими умовами для формування навичок підлітка організовувати поведінку, досягати поставлених цілей. Формування та розвиток моральних почуттів починається раніше підліткового віку але саме тут вони досягають високого рівня розвитку. Важливо підтримувати належний рівень розвитку моральних почуттів виробленням моральних звичок, принципів, які зможуть попередити підлітка від різних спокус чинити інакше. Але може виникнути і навпаки, що підлітку важко докладити зусилля та протистояти спокусі чинити так, як хочеться. Загалом підлітковий період і підліток дуже суперечливиць, веде себе наперкір моральним почуттям, що викликає у нього ж самого незадоволення собою, знижує самооцінку. Тому дуже важливо працювати над виробленням саме звичок моральної поведінки.

Інколи підлітки хибно уявляють завдання виховати у собі сильну волю. Часто непомічають у повсякденному житті проявів волі, але ж праця, старанність теж вимагають прояву вольових якостей та волі. Вони швидше розуміють волю через героїчну поведінку та вчинки, що виникають за виняткових умов. Переслідуючи виховати в собі справжню волю, підлітки часто орієнтуються на героїв кіно, романів тощо. Тому часто потрапляють в екстремальні ситуації, небезпечні та ризиковані [4].

Підсумовуючи, важливо зауважити, що підлітки своєрідно сприймають завдання виховання волі, тому дорослі, вчителі мають допомогти їм знайти оптимальний шлях та створити належні умови, де підліток зможе прикладаючи власні вольові зусилля розвинути витримку, організованість, дисципліну та вірність у повсякденних справах та обов'язках. Вважаємо за необхідно дослідити особливості вольових якостей та поведінки у сучасних підлітків та на основі отриманих результатів знайти необхідні рекомендації для покращення волі.

Висновки до 1-го розділу

Отже, вивчення питань волі привертає науковий інтерес для дослідження багатьох науковців та психологів. Прагнення знайти шляхи формування та розвитку волі, вольових якостей та поведінки займають чільне місце серед психологічних досліджень сьогодні. Підвищена наукова увага до проблематики волі викликана тим, що воля відображає дійсність та пов'язана з впливом на особистість навколишнім світом. Найчастіше воля розглядається як механізм регуляції та контролю у діяльності під час досягнення рішень та мети, з здатністю долати зовнішні та внутрішні складнощі.

Вольова поведінка особистості часто визначає взаємодію комплексу особистісних властивостей, вольових, моральних тощо. При характеристиці вольової поведінки мають на увазі розвинені наступні вольові якості: принциповість, мужність, самовідданість, цілеспрямованість, емоційна стійкість.

Аналізуючи теоретико-методологічну літературу з проблем вивчення волі та вольової особистості на різних вікових етапах розвитку, нами було виявлено, що структуру вольових якостей підлітка найбільш важливі наступні

якості: завзятість, сімливість, цілеспрямованість, самостійність, рішучість, самовладання, витримка. У вольових діях підлітків проявляється емоційний, інтелектуальний компонент.

Виховання та розвиток вольових якостей власне і потребує удосконалення цих та емоційних компонентів.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ТА ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Методика та організація дослідження

З метою вивчення особливостей вольових якостей та поведінки підлітків ми провели емпіричне дослідження, важливим завданням якого було продіагностувати наявний рівень сформованості вольових якостей у підлітків. На основі отриманих результатів ми також прагнули знайти адекватні методи виховання та розвитку вольової сфери у сучасних підлітків.

У нашому дослідженні прийняли участь 64 підлітки загальної середньої школи № 94 м. Львова. Для дослідження вольових якостей ми використали психодіагностичні методи: тестування, анкетування, кількісний та якісний аналіз даних.

Емпіричне дослідження складалося з психодіагностичного інструментарію:

- методика «Визначення рівня розвитку вольових якостей особистості» Н.Б. Стамбулової;
- Методика «Визначення рівня своєї самооцінки» (розроблена Г.М. Казанцевою);
- методика Дембо-Рубінштейна для оцінювання школярами ряду особистих якостей, таких як здоров'я, здібності, характер.

З метою вивчення рівня розвитку вольових якостей ми використали методику «Визначення рівня розвитку вольових якостей особистості» Н. Стамбулової, що виділяє наступні вольові якості: цілеспрямованість, наполегливість і завзятість, сміливість і рішучість, ініціативність та самостійність, самовладання та витримка. Кожна вольова якість досліджується окремо та складається з 20 тверджень та таких варіантів

відповідей: так не буває (+2); мабуть невірно (+1); може бути (0); напевно так (-1); упевнений, що так (-2).

Кожна з якостей дозволяє визначити вираженість та генералізованість. Під вираженістю розуміють прояв основних ознак, а під генералізованістю – універсальність якості та широта його прояву у різних життєвих ситуаціях, видах діяльності. Далі отримані відповіді співставляються із ключем методики, який є однаковий для вивчення усіх якостей.

Твердження 1, 6, 8, 9, 11, 12, 16, 17, 18, 20 діагностують вираженість вольових якостей, твердження 2, 3, 4, 5, 7, 10, 13, 14, 15, 19 діагностують генералізовані вольові якості. Підраховується сума балів окремо по судженням параметра вираженості та параметра генералізованості для кожної вольової якості. Для перекладу на позитивну шкалу оцінок до сумарною оцінкою додається 20 балів і остаточні результати заносяться до протоколу.

Висновок про рівень розвитку вольових якостей розподіляється наступним чином:

- 0-19 балів – низький рівень;
- 20-30 балів – середній рівень;
- 31-40 балів – високий рівень.

Для визначення рівня самооцінки підлітків ми використали методику «Визначення рівня своєї самооцінки» (Г. Казанцева). Методика пропонує 20 тверджень та варіанти відповідей: так, ні, не знаю, що відповідають власній поведінці в такій ситуації. Для обробки даних підраховується кількість позитивних відповідей (+), спочатку за непарними номерами, а потім за парними. Від першого результату віднімається другий. Кінцевий результат знаходиться в інтервалі від -10 до +10.

Для інтерпретації даних орієнтуємо на такі значення:

- від -10 до -4 свідчить про занижену самооцінку;
- від -3 до +3 – про адекватну самооцінку;
- від +4 до +10 – про завищену самооцінку.

Методика Дембо-Рубінштейн (модифікація Прихожан) – метод психодіагностики, спрямований на вивчення самооцінки випробуваного, розроблений Тамарою Дембо та доповнений Сусанною Рубінштейн. Обстежуваним пропонується на вертикальних лініях відзначити певними знаками рівень розвитку у них якостей (показник самооцінки) і рівень домагань, тобто рівень розвитку цих же якостей, який би задовольняв їх.

Будь-яка людина оцінює свої здібності, можливості, характер та ін. Рівень розвитку кожної якості, сторони людської особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої символізуватиме найнижчий розвиток, а верхня - найвище. На наступній сторінці зображені сім таких ліній. Вони позначають: здоров'я; розум, здібності; характер; авторитет у однолітків уміння багато робити своїми руками, умілі руки; зовнішність; впевненість у собі.

Обробка проводиться по шести шкалах (перша, тренувальна – «здоров'я» - не враховується). Кожна відповідь виражається в балах. Як вже зазначалося раніше, розміри кожної шкали 100 мм, відповідно до цього відповіді школярів отримують кількісну характеристику (напр., 54 мм = 54 балам). По кожній з шести шкал визначити: рівень домагань - відстань в мм від нижньої точки шкали («Про») до знаку «х»; висоту самооцінки - від «0» до знаку «х»; значення розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою - відстань від знаку «х» до знаку «-», якщо рівень домагань нижче самооцінки, він виражається негативним числом.

Розрахувати середню величину кожного показника по всіх шести шкалах. Оцінка та інтерпретація окремих параметрів:

- рівень домагань: норму, реалістичний рівень домагань, характеризує результат від 60 до 89 балів. Найбільш оптимальний – порівняно високий рівень - від 75 до 89 балів, що підтверджує оптимальне уявлення про свої можливості, що є важливим чинником особистісного розвитку. Результат від 90 до 100 балів зазвичай засвідчує нереалістичне, некритичне відношення дітей до власних можливостей. Результат менше 60 балів свідчить про занижений рівень домагань, він – індикатор несприятливого розвитку особистості.
- висота самооцінки: кількість балів від 45 до 74 (середня і висока самооцінка) засвідчують реалістичну (адекватну) самооцінку. Кількість балів від 75 до 100 і вище свідчить про завищену самооцінку і вказує на певні відхилення у формуванні особистості. Завищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; така самооцінка може вказувати на істотні спотворення у формуванні особистості – закритості для досвіду, нечутливості до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінками оточуючих. Кількість балів нижче 45 вказує на занижену самооцінку (недооцінку себе) і свідчить про крайнє неблагополуччя в розвитку особистості. Ці учні складають групу ризику, їх, як правило, мало. За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різних психологічних явища: справжня невпевненість в собі і «захисна», коли декларування (самому собі) власного невміння, відсутність здатності і т. п. дозволяє не докладати жодних зусиль.

2.2. Проведення дослідження та аналіз результатів вивченої проблем

Для дослідження емоційно-вольової регуляції була використана методика, що дозволяє визначити вольову організацію особистості методика «Визначення рівня розвитку вольових якостей особистості» Н. Стамбулової. Дана методика дозволила виявити два основні параметри: вираженості та генералізованості, аналіз яких дозволив отримати наступні значення:

- 21,7% досліджуваних (13 підлітків) властивий високий рівень цілеспрямованості як вольової якості;
- 65% досліджуваних (42 підлітка) властивий середній рівень цілеспрямованості;
- 13,3% досліджуваним (9 підлітків) властивий низький рівень цілеспрямованості;
- для 15% досліджуваних характерний високий рівень розвитку сміливості та рішучості; для 75% - середній рівень прояву та для 10% досліджуваних низький рівень;
- для 15% досліджуваних властивий високий рівень розвитку наполегливості та завзятості; для 73,3% підлітків – середній рівень розвитку якостей та для 11,7% - низький рівень розвитку;
- у 18,3% досліджуваних виявився високий рівень розвитку вольових якостей самостійність та ініціативність; у 75% - середній рівень прояву та у 6,7% - низький рівень;
- 21,7% досліджуваних отримав високий рівень розвитку вольових якостей самовладання та витримка; 70% - середній та 8,3% - низький рівень розвитку даних вольових якостей (див.рис.2.1.).

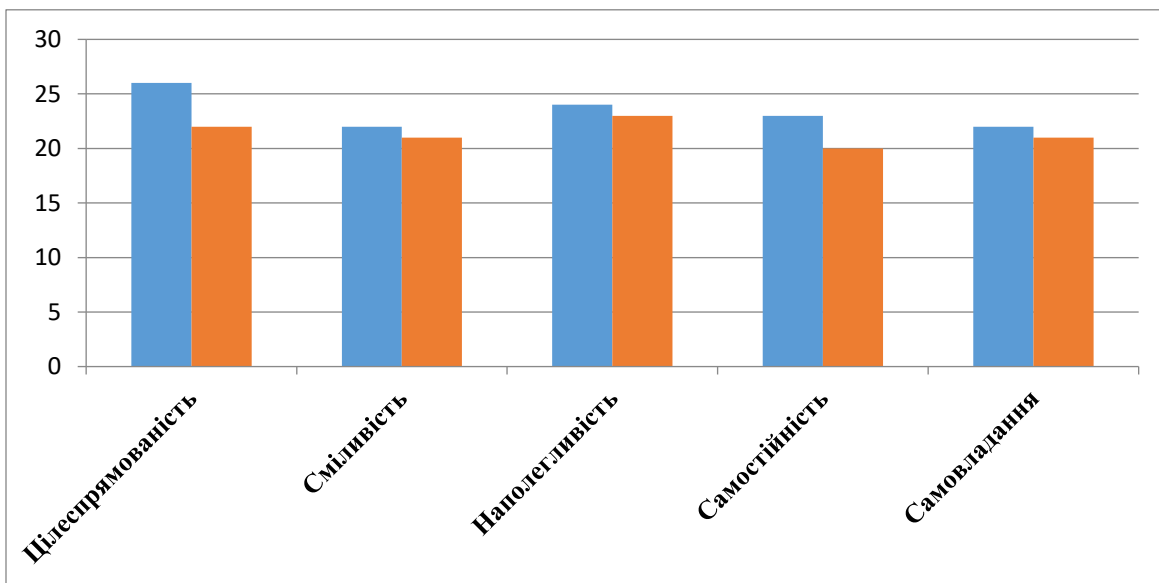

Рис. 2.1. Рівні розвитку вольових якостей (де 1 ряд – показника вираженості; 2 ряд – показник генералізованості)

З отриманих даних можемо припустити, що прояв високого рівня розвитку вольових якостей у підлітків, що ми досліджували виникає лише за умови значущої ситуації для них, що підтверджують отримані результати наступних методик. Для корекційної роботи та пошуку шляхів розвитку вольової поведінки та якостей необхідно враховувати дані тих підлітків, що отримали низький рівень прояву вольових якостей (див.рис.2.2.).

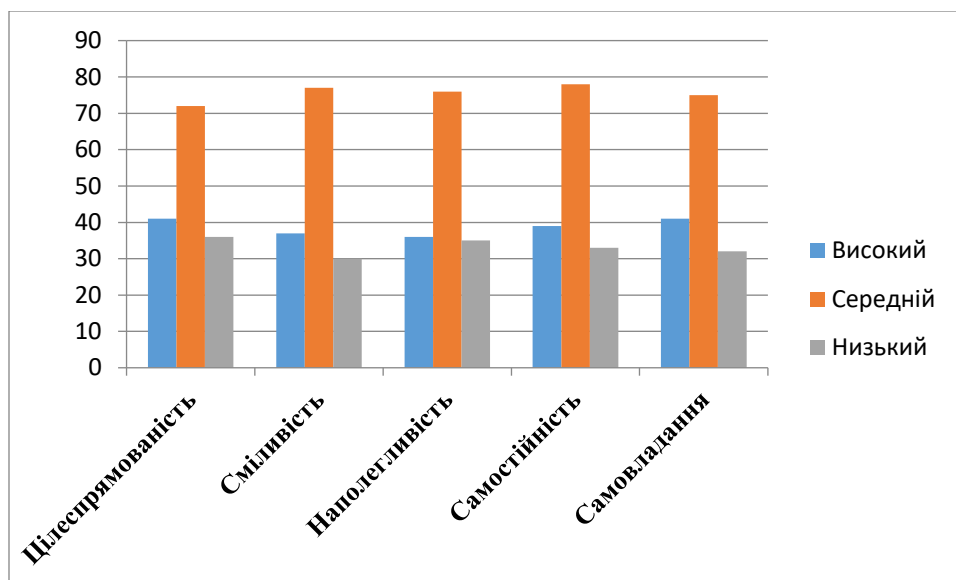

Рис. 2.2. Прояв рівнів вольових якостей підлітків

Згідно опрацьованих даних методики, що визначає рівень самооцінки досліджуваних підлітків ми отримали наступні значення (див.рис.2.3.):

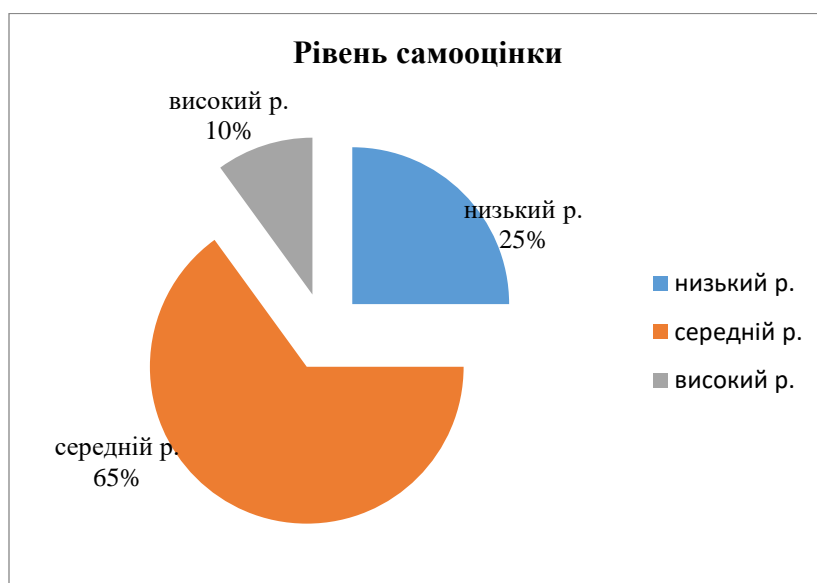

Рис.2.3. Рівні прояву самооцінки у підлітків

Для 65% досліджуваних підлітків властивий середній рівень самооцінки, 25% досліджуваних виявили низький рівень самооцінки та 10%

досліджуваних отримали значення високого рівня самооцінки. Адекватність прояву самооцінку характеризує сформованість та зрілість особистості, атакож високу спроможність саморегуляції та об'єктивної оцінки власних дій та можливостей, розуміння себе в порівнянні з іншими. Самооцінка особистості виявляє комплексний характер прояву різних аспектів особистості, так як інтелект, зовнішні дані, успішність у взаємодії та спілкування тощо. Варто пам'ятати, що самооцінка динамічна властивість людини і змінюється впродовж життя та особистісного розвитку. Також самооцінка як психологічна категорія описує не лише уявлення щодо себе, а виявляється також у відношенні до досягнень інших людей.

Особистість із завищеним проявом самооцінки схильна критикувати інших людей без достатніх на те причин, а особистість із неадекватною самооцінкою замість ускладнює собі життя надмірною критичністю до себе, а до інших людей зокрема.

Тому саме наявність конфліктів та частоті виникнення їх у житті найбільш характерна людям із неадекватним рівнем самооцінки. В той час як особистості із адекватною самооцінкою виявляються більш стійкими, вольовими, вони здатні ставити перед собою мету та досягати її. В такому сапекті можна говорити про цілеспрямованість як воьову якість людини.

Власне цілеспрямованість дозволяє підлітку скеровувати власну діяльність належним чином, зосереджуватися на виконанні різних завдань цієї діяльності, активувувати вольові зусилля для подолання перепон, що виникають на шляху досягнення цілей.

Підліток, у якого розвинена цілеспрямованість здатний ставити перед собою перспективну мету, рухатися до її досягнення, виділяючи при цьому проміжні, найближчі та складні завдання. Тому самооцінка визначає

оцінювання своїх можливостей в досягненні цілей в різних діяльностях та сферах.

Від адекватності рівня самооцінки залежить і рівень домагань особистості, що являє собою систему перспективних задач, які людина ставить перед собою для досягнення.

Наполегливість та активність, завзятість є важливими складовими адекватної самооцінки і проявляються під час подолання труднощів, які можуть бути різними за тривалістю виконання завдач, вимогами фізичних та інтелектуальних знань. За таких підстав можуть виникати і психологічні труднощі, що будуть відтерміновувати досягнення цілей. Лінь, нудьга, нетерплячість, втома, монотонія – негативні поглиначі наших досягнень.

Для подолання цих психологічних труднощів необхідно стимулювання, в основі якого лежить розвинені почуття обов'язку, відповідальності за доручення виконання певних завдань. На цій підставі виникає цікаве переконання – перешкоди існують для того, щоб їх долати.

Усвідомленість особистістю почуття обов'язку та відповідальності є важливими компонентами вольових людей, що дозволяє перерости у відчуття задоволення, радості, захоплення процесом досягнення та подолання перешкод, задоволеність собою.

Особистість із виявленим середнім або високим рівнем самооцінки характеризується вольовими якостями рішучості та сміливості, які виникають та проявляються в умовах обмеження часу на прийняття рішень, а також виявляються під час фізичної чи моральної небезпеки (наприклад на високій висоті, глибині, великій швидкості руху тощо). Такі обставини ситуацій викликають у людини хвилювання, уявлення про невдачу чи травматизм, почуття невпевненості, страху чи боязні за власну безпеку.

У вольових якостях рішучості та сміливості закладені знання та уміння, на основі яких людина знає особисті межі ризикованої поведінки.

Боязливість чи страх дещо перебільшують реальність загрози і нерідко спотворює проблеми, які можуть навпаки обернутися для людини справжньою бідною. Рішучість та сміливість як вольові якості проявляються у таких вольових діях: здатність швидко приймати та виконувати рішення, вміння правильно оцінювати загрозу та ризик, виконувати прийняті рішення, контролювати сумніви, гальмуючи чи попереджуючи стимул боязні чи страху.

Адекватну самооцінку також характеризує наявність вольових якостей ініціативності та самостійності. Такі вольові якості виникають за необхідності долати труднощі та перешкоди, нерідко без потреби зовнішньої допомоги чи підтримки. Ці вольові якості виникають на основі інтелектуальної активності підлітків, які дозволяють їм самостійно конструювати індивідуальний шлях власного вдосконалення. Наявність цих якостей у вольовій сфері дозволяє самостійно працювати, проявляти власну ідейність, кмітливість, бути новатором. Розвиток вольових якостей вимагає вдумливості та глибокої роботи над собою. До прикладу, самостійні та ініціативні підлітки хочуть самостійно аналізувати та переосмислювати певні поради та рекомендації, а не виконувати пасивно вказівки авторитетних дорослих. Підлітки часто схильні вже опиратися на отриманий власний досвід, тому їм властиво братися за справи і виконувати їх без вказівок інших. Здатність проявляти кмітливість забезпечує підліткам діяти своєчасно у динамічних змінах подій та діяльностях.

Наступними вольовими якостями є витримка та самовладання, які виявляються у здатності долати психологічні бар'єри, що ускладнюють підготовку та виконання діяльності, особливо у непередбачуваних ситуаціях.

Для витримки та самовладання важливими є високі моральні мотиви такі як: патріотизм, колективізм, відповідальність, честь та гідність, які сприяють особистості надавати перевагу саме високим цілям досягненням, а не миттєвим бажаннями чи імпульсам. Навчають стримувати себе та зберігати рівновагу у різних непередбачуваних чи конфліктних ситуаціях. Важливе значення відіграють також процесуальні мотиви, які забезпечують відчуття радості, задоволення, вміння протистояти провокаціям, бути спокійним та непохитним у критичних умовах життя.

Отримані дані за методикою підтвердили наше припущення: самооцінка впливає на розвиток вольових якостей підлітків. У досліджуваних підлітків з середнім та високим рівнем самооцінки проявляється середній та високий рівень розвитку вольових якостей. Тоді як у досліджуваних із тенденцією до заниженої самооцінки виявилися низькі рівні розвитку вольових якостей.

Отриманий низький рівень розвитку вольових якостей: цілеспрямованість, самовладання та сміливість (0,6%); самостійність (0,45%); наполегливість (0,3%).

Також для детального вивчення особистісних властивостей підлітків ми також використали методику самооцінки Дембо-Рубінштейна, яка досліджує не лише загальний рівень самооцінки, а власне оцінює конкретні особисті якості: розум, здоров'я, щастя. А також деякі якості, що описують вольову сферу людини, її енергійність та діяльність.

Досліджуваним було запропоновано по кожній шкалі визначити той рівень розвитку якості, що властивий на момент дослідження та життя. Цей показник ми назвали оцінкою властивостей образу Я-реальний. Також визначити ті властивості, які б надавали досліджуваним відчуття гордості та задоволення собою. Цей показник для аналізу ми назвали оцінкою

властивостей образу Я-ідеальний. Тому при аналізі даних ми також аналізували рівень задоволення тої чи іншої якості відповідно до відношення та оцінки Я-реального до Я-ідеального.

Отримані результати представлені нижче (див.табл.2.1.).

Таблиця 2.1.

Середні значення оцінок Я-реального та Я-ідеального підлітків

Властивість	Оцінка властивості Я-ідеального	Оцінка властивості Я-реального	t-критерій для незалежних змінних
Здоров'я	95,746	71,016	11,732
Розум	91,159	69,063	10,725
Сила волі	86,803	64,762	7,263
Фізична сила	84,032	64,234	6,545
Енергійність	87,745	71,344	6,116
Цілеспрямованість	89,597	71,016	7,420
Наполегливість	85,667	69,953	6,502
Витривалість	87,347	71,275	4,873
Самостійність	89,810	71,641	7,753
Ініціативність	82,274	65,938	6,387
Відповідальність	87,726	77,047	3,834
Працелюбність	85,597	70,828	5,948
Організованість	88,475	71,297	6,870
Дисциплінованість	86,355	73,265	4,455
Рішучість	88,774	65,016	8,538
Сміливість	87,540	66,860	7,569
Терпіння	82,774	65,078	4,779
Витримка, самовладання	84,871	65,703	6,573
Контроль	86,629	71,719	5,713

поведінки			
Упевненість у собі	88,889	67,656	7,034
Врівноваженість	86,111	69,969	5,318
Щасливість	93,951	74,186	7,033

З таблиці ми можемо спостерігати, що найбільш рейтинг високого рівня домагань представлений стосовно більшості властивостей, де бажаними вольови якостям для підлітків є: самостійність та цілеспрямованість; впевненість в собі та рішучість (організованість); енергійність та відповідальність; сміливість та витривалість; далі сила волі та контроль поведінки із дисциплінованістю та врівноваженістю; наполегливість, працелюбність, витримка та самовладання; фізична сила; терпіння та ініціативність. Оцінка властивостей Я-ідеальний дещо нижчий за попередні властивості, що може свідчити про випадкові значення.

Отримані показники оцінки властивостей Я-реального вказують на те, що досліджувані підлітки володіють достатньо реалістичною самооцінкою. Порівняльний аналіз за t-критерієм демонструє наступні значимі показники за рівнем значимості $p < 0,01$. Найбільш розбіжності виявляються між властивостями оцінок розуму та здоров'я. Найвища оцінка задоволення з властивостей здоров'я, розум, щастя, отримує саме щастя (0,79).

Найменші відмінності спостерігаються між реальним та бажаним рівнем властивостей у якості відповідальність, що характеризує морально-вольову сферу та отримала найвищі показники задоволеності підлітками її рівня розвитку (0,875). Також високі значення отримані за властивостями дисциплінованості (0,85), тоді як низькі значення виявилися у властивостях рішучість (0,73), сила волі (0,74) та сміливість (0,75).

Таким чином, можна вважати, що досліджувані підлітки оцінили свої властивості вольової сфери доволі високими оцінками, що свідчить про усвідомлення себе як відповідальних та дисциплінованих, відчувають деякий дефіцит рішучості для виконання складних завдань, недостатньої сили волі та сміливості, в порівнянні із бажаними уявленнями цих якостей.

Висновки до 2-го розділу

На основі аналізу функціонування вольової сфери підлітків можна виокремити загальні параметри вольових якостей, які вказують на рівень розвитку: сила (вираженість та активність) і генералізованість (широта прояву). Вираженість вольових якостей визначає інтенсивність, рівень прояву вольового зусилля, що спрямований на подолання перешкод. Генералізованість вольових якостей вказує на кількість діяльностей та ситуацій, через які проявляються вольові характеристики. Ці загальні показники вольових якостей вважаються відносно незалежними, де кожен характеризує аспекти вольової поведінки і може вважати якістю оцінювання вольової сфери та поведінки підлітків.

Проведене емпіричне дослідження дозволило виявити рівень розвитку вольових якостей підлітків, що комплексно характеризує їхню вольову активність у визначених життєвих подіях. На основі отриманих результатів дослідження виявлено, що більшість сучасних підлітків є достатньо вольовими, активними та цілеспрямованими, оскільки рівень прояву вольових якостей здебільшого у них середнього рівня прояву. Також отримані результати припускають необхідність вивчення мотивації до певних діяльностей, оскільки мотиваційний компонент впливає на прояв волі.

В цілому отримані дані дослідження демонструють, що саме стихійний процес формування та розвитку мотиваційної сфери підлітків не гарантує

високого рівня розвитку вольових якостей учнів. Тому подібний результат вказує на важливість проведення у навчальній діяльності спеціальної вольової підготовки, що може досягнутися через організацію спеціальних тренінгових програм, що спрямовані розвивати важливі вольові якості.

У підлітків проявилися тенденції та потреба до самовиховання волі, тому важливо перебувати під наглядом та контролем дорослих для адекватного уявлення про вольову поведінку.

Перспективним для дослідження вольової поведінки та якостей підлітків вважаємо розробити тренінг або виховну роботу з школярами для формування навичок самоаналізу, усвідомлення власних сильних та слабких сторін, прийняття різних сторін власного Я, що сприятиме розвитку вольових якостей у підлітків надалі.

ВИСНОВКИ

Вивчення питань волі привертає науковий інтерес для дослідження багатьох науковців та психологів. Прагнення знайти шляхи формування та розвитку волі, вольових якостей та поведінки займають чільне місце серед психологічних досліджень сьогодні. Підвищена наукова увага до проблематики волі викликана тим, що воля відображає дійсність та пов'язана з впливом на особистість навколишнім світом. Найчастіше воля розглядається як механізм регуляції та контролю у діяльності під час досягнення рішень та мети, з здатністю долати зовнішні та внутрішні складнощі.

Вольова поведінка особистості часто визначає взаємодію комплексу особистісних властивостей, вольових, моральних тощо. При характеристиці вольової поведінки мають на увазі розвинені наступні вольові якості: принциповість, мужність, самовідданість, цілеспрямованість, емоційна стійкість.

Аналізуючи теоретико-методологічну літературу з проблем вивчення волі та вольової особистості на різних вікових етапах розвитку, нами було виявлено, що структуру вольових якостей підлітка найбільш важливі наступні якості: завзятість, сімливість, цілеспрямованість, самостійність, рішучість, самовладання, витримка. У вольових діях підлітків проявляється емоційний, інтелектуальний компонент.

Виховання та розвиток вольових якостей власне і потребує удосконалення цих та емоційних компонентів.

На основі аналізу функціонування вольової сфери підлітків можна виокремити загальні параметри вольових якостей, які вказують на рівень розвитку: сила (вираженість та активність) і генералізованість (широта прояву). Вираженість вольових якостей визначає інтенсивність, рівень

прояву вольового зусилля, що спрямований на подолання перешкод. Генералізованість вольових якостей вказує на кількість діяльностей та ситуацій, через які проявляються вольові характеристики. Ці загальні показники вольових якостей вважаються відносно незалежними, де кожен характеризує аспекти вольової поведінки і може вважати якістю оцінювання вольової сфери та поведінки підлітків.

Проведене емпіричне дослідження дозволило виявити рівень розвитку вольових якостей підлітків, що комплексно характеризує їхню вольову активність у визначених життєвих подіях. На основі отриманих результатів дослідження виявлено, що більшість сучасних підлітків є достатньо вольовими, активними та цілеспрямованими, оскільки рівень прояву вольових якостей здебільшого у них середнього рівня прояву. Також отримані результати припускають необхідність вивчення мотивації до певних діяльностей, оскільки мотиваційний компонент впливає на прояв волі.

В цілому отримані дані дослідження демонструють, що саме стихійний процес формування та розвитку мотиваційної сфери підлітків не гарантує високого рівня розвитку вольових якостей учнів. Тому подібний результат вказує на ажливість проведення у навчальній діяльності спеціальної вольової підготовки, що може досягнутися через організацію спеціальних тренінгових програм, що спрямовані розвивати важливі вольові якості.

У підлітків проявилися тенденції та потреба до самовиховання волі, тому важливо перебувати під наглядом та контролем дорослих для адекватного уявлення про вольову поведінку.

Перспективним для дослідження вольової поведінки та якостей підлітків вважаємо розробити тренінг або виховну роботу з школярами для формування навичок самоаналізу, усвідомлення власних сильних та слабких

сторін, прийняття різних сторін власного Я, що сприятиме розвитку вольових якостей у підлітків надалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березовська І. В. Основні тенденції дослідження проблеми волі. Наука і освіта. 2005. №3. С. 4-6.
2. Березовська І. В. Особливості прояву вольових якостей у студентів-педагогів. Наука і освіта. 2004. №4-5 С.34
3. Березовська І. В. Типи особистостей за проявом вольових якостей. Соціальна психологія. 2006. №6. С. 115-123.
4. Березовська І.В. Відмінності в особливостях прояву вольової сфери юнаків та дівчат. Актуальні проблеми психологічної підготовки в системі вищої школи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Одеса: ПДПУ ім. К.Д.Ушинського, 2005. С. 3-7.
5. Березовська І.В. Психологічні особливості формування та корекції розвитку вольових якостей у студентів. Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. За ред. С.Д. Максименка. К.: 2006. Т. VIII, част .9. С. 25-33.
6. Березовська І.В. Соціально-психологічні аспекти розвитку вольової сфери у студентів. Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. За ред. С.Д. Максименка. К.: 2006. Т. VIII, част.8. С.26-31.
7. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ: Україна-Віта, 1995. 295 с. 95.
8. Божович Л. І. Що таке воля? Л. І. Божович. Сім'я і школа. 1981. №1. С.32–35.
9. Боришполь С.В. Посібник практичного психолога: психодіагностика, тестування, розробка уроків психічного розвитку. Херсон: Основа, 2009. 267с.

10. Бреславець Л. В. Корекційна програма зі зменшення агресії та підвищення рівня самооцінки. Науково-методичний журнал «Шкільному психологу. Усе для роботи». 2012. №3. С. 24–25. Брехцин М. М. Воля і вольові якості. Психологія особистості соціалістичному суспільстві. 1989. С. 12.
11. Воля як основа соціальної активності: теоретико-методологічний аналіз. Монографія. Ж.: Вид-во Євенок О. О., 2014. 292 с.
12. Грищук В. К. Соціальна відповідальність. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 152 с.
13. Загальна психологія: Підручник [О.В.Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін.]. К.: Либідь, 2005. 464 с. –С. 365 – 390.
14. Інтернет-ресурс <http://kinokrad.net/285959-pobeg-za-mechtoy.html>
15. Калін В. К. На шляхах побудови теорії волі. Психологічний журнал. 1989. №2. 232 с.
16. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості. Київ: Либідь, 2007. 256 с.
17. Коваленко О. О. Воля як філософсько-правова категорія. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія "Право". 2013. Випуск 20. С. 19 – 23.
18. Ковтун Н. Воля як основа соціальної активності в інтерпретації Г. Гегеля. Українська полоністика. 2013. Випуск 10. С. 113 – 122.
19. Ковтун Н. М. Взаємозалежність раціонального і вольового компонентів у соціальній активності індивіда і суспільства. Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Федьковича: Зб. наук. праць. Вип. 663-664. Чернівці, 2013. С. 78 – 83.

20. Ковтун Н. М. Ірраціональне у контексті маніпулятивних практик індивідуальною і суспільною волею. Мультиверсум. Філософський альманах. Гол. ред. Лях В. В. Випуск 10 (28). К., 2013. – С. 117 – 128.
21. Крейдун Н.П. Зімовін О.І. Гендерні особливості вольової сфери особистості. Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія. 2011. №937. С. 155-158.
22. Кузьміна Т. І. Тренінг упевненого поведження. Науковометодичний журнал «Шкільному психологу. Усе для роботи». 2012. №11. С. 24–25.
23. Лемак, М. В. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші. 2012. №2. С. 616.
24. Лукьяненко Л. Національна ідея і національна воля. К.: Персонал МАУП, 2003. 296 с.
25. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посіб. 2-ге вид.К.: Вища шк., 2001. 487 с.
26. Максименко С. Д. Експериментальна психологія (дидактичний тезаурус). Київ: МАУП, 2004. 128 с.
27. Павлик Н. А. Гармонізація характеру особистості в юнацькому віці: метод. рекомендації. Київ: Логос, 2013. 108 с.
28. Павлова Т. С. Питання волі та інтелекту щодо реалізації права у філософії Гегеля. 2010. Вересень-жовтень. № 5 (73). С. 73 – 77.
29. Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології. За ред. Т.І. Пашукової. К.: Знання, КОО, 2006. 203 с.
30. Психологія: Підручник [Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова].К.: Либідь, 2001. 560 с.
31. Савченко К.В. Психологія волі. Психологія. Комплекс типових навчальних для підготовки за кредитно-модульною та модульно-

- рейтинговою системою. За ред. академіка В.І. Бондаря. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. С. 164-175.
32. Сергієнко Л. П. Практикум з психології спорту [Електронний ресурс]. Харків: ОВС, 2008. 256 с.
33. Фомічова В. Раціональний та ірраціональний аспекти соціальної поведінки. Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2006. № 24-25. С. 93-95.
34. Шапар В. Психологічний тлумачний словник. Харків: Прапор, 2004. 640 с.